

SISTEM MOĆI, SOCIJALNA STRUKTURA I NACIONALNO PITANJE

Vjeran Katunarić
Filozofski fakultet, Zagreb

Autor razmatra pojmove nacionalnog i etničkog, kao fenomene društvene moći, te zaključuje da je višestruki nacionalizam u jugoslavenskom društvu nastao spajanjem policentričnog političkog sistema s prigušenim nacionalizmom društvenih elita. Na empirijskim podacima ispituje se: postojanje »etničke stratifikacije« (koja nije nađena); ponašanje nacionalnih i etničkih grupa (nacionalizam nema čvrstog korijena u strukturi, ponašanju i interkulturalnim percepcijama nižih društvenih slojeva); izražavanje socijalne distance (primjenom prilagođene Bogardusove ljestvice nađena je privlačnost kategorije »Jugoslaveni«, što znači da nema znakova dublje nacionalne konfrontacije). Autor aktualizira razliku između naroda i nacije, gdje je narod erotska a nacija tanatotička kategorija.

TEORIJSKI PROBLEM

Osnovni teorijski problem u proučavanju višenacionalnih i višetetničkih društava nalazi se u neadekvatnosti funkcionalizma i marksizma, kao dominantnih socioloških tradicija. Obje paradigme izvedene su na osnovi poznavanja nacionalno homogenih društava Engleske i Francuske, kao i Njemačke početkom dvadesetog stoljeća, dok su SAD, Rusija i Austrougarska pogrešno shvaćene kao društva istog reda. Neofunkcionalistička teorija sistema i neomarksistička teorija države nisu uklonile svoju klasičnu pogrešku (Giddens, 1981). Stupanj pogreške najbolje se vidi onda kada se obje paradigme uzmu kao teorije društva, u smislu transnacionalne integracije. Njihove pretpostavke o internacionalizmu tehnokracije, odnosno donjih klasa, razbijaju se o hridine velikih i malih nacionalizama: od »pax americanae« i »pax sovieticae« do baskijskog i irskog pokreta za otcjepljenjem.

Najplodonosnija struja suvremenih socioloških teorija ima eklektički karakter, što je uvjetovano premještanjem dominantnih uzora društava iz homogenog u heterogeni kontekst, iz Francuske, Engleske i Njemačke u SAD i SSSR. Eklekticizam se razvija u svim aspektima teorije društva: teoriji socijalne strukture, teoriji ekonomije, teoriji političkog sistema i teoriji kulture.

Radi se o pokušaju artikulacije doista ispremiješanih elemenata američke i sovjetske društvene realnosti. Na jednoj strani su ideologije i ustanove koje predstavljaju pragmatičan spoj revolucionarne legitimnosti i moći korporacije i države, odnosno partije. Na drugoj je strani višeetnički, odnosno višenacionalni sastav stanovništva koji društvene klase, osobito donje, kao velike grupe, u sprezi s industrijskom podjelom rada i birokratskom kontrolom mrvi u mnoštvo fragmenata (Wilson, 1973; Barrera, 1979; Zaslavski, 1985).

Ideološka de-diferencijacija (spajanje liberalnog i konzervativnog, odnosno »klasnog« ili »lijevog« i »nacionalnog« ili »desnog«) i strukturalna diferencijacija društva razvojne su karakteristike koje stoje u funkciji jačanja sistema moći. Taj sistem upravlja logikom razvoja od kada su obuzdani revolucionarna gibanja i teške ekonomske krize. Revolucionarni pokreti — građanski pokret »jednakih šansi«, pokret radničke klase i pokreti za nacionalnim oslobođenjem od stranih ugnjetača — preobrazili su se u nove društvene piramide u čijim se vrhovima koncentriraju sve više moći. Suvremena višenacionalna i višeetnička društva preokrenula su sudbinu »klasnog« i »nacionalnog«, kao oslobodilačkih ideologija, u ideologije moći i otporne strukture društvene nejednakosti. Usprkos ispremiješanosti klasnih i nacionalno-etničkih obilježja stanovništva, granice između tih velikih grupa ne nestaju, već se učvršćuju u mnogim nijansama i dosljedno razgranavaju barijere među ljudima u najmanjim okvirima i najtrivijalnijim situacijama.

Konzervativna ideologija kojom se rukovodi sistem moći asimilirala je modernu ideju slobode u nastojanju da potpuno i za sva vremena ovlada nacijama i klasama, a počiva na *paradoksalnom odnosu između sluga i gospodara* (Hegel, 1974). Sve dok je čovjek potlačen, osjeća se nesigurnim i traži zaštitu, naviknut je da mu se odozgo naređuje i da ga se vodi, bježi od slobode i sklon je agresiji prema najdostupnijoj žrtvi. Dijaboličan krug dominacije nastao je nanošenjem iskustava tisućljetnih tradicija patrijarhalnih društava. Elite vlasti svih vremena izgradile su nepogrešiv instinkt suzbijanja spontanosti i poleta ljudi odmah u začetku, kako bi posljedice društvenih promjena zadržale pod kontrolom. Da bi se održao na paradoksu ljudske (ne)slobode, moderan sistem moći gradi glomazan aparat institucionalnog posredovanja između individue koja živi u masi i društva, kako bi se izvorne težnje zamijenile iluzornim (Marcuse, 1968; Arzenšek, 1984). »Klasno« i »nacionalno« također spadaju u kategoriju iluzija koje oligarhije višenacionalnih socijalističkih društava serviraju masama u zamjenu za težnje radničkih i narodnih pokreta ka jednakosti. Umjesto da se podređena klasa oslobodi ponižavajućeg i mukotrpnog rada i da nacionalni jezik i kulturne ustanove posluže kao mostovi k drugim nacijama, stara se obilježja samo međusobno kombiniraju i tako umnožavaju barijere u ljudskoj zajednici.

NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVENSKOM KONTEKSTU

U prijeratnoj Jugoslaviji nacionalno pitanje bilo je jedno od strateških točaka Kominterne. Komunističkoj partiji Jugoslavije bila je namijenjena teška ali i stvaralačka uloga: ovladati sukobima unutar multinacionalne države umješnije od građanskih stranaka (Perović, 1984; Vlačić, 1986). Takvu zami-

sao bilo je, međutim, moguće provesti samo u jednom jednopartijskom sistemu koji ne bi bio strogo centraliziran, već elastično, ostavljajući partijskom vrhu manevarski prostor za daljnje promjene u budućnosti. Znači, višepartijski sistem postao je neodrživ, a put za njegovo rušenje bili su rat i revolucija.

Trijumf partije u ratu i revoluciji omogućio joj je da uspostavi suvereni centralistički sistem i da ga održi desetak godina. Ali sukob sa Staljinom nametnuo je promjene. Pedesetih godina počela je djelomična decentralizacija funkcija državne uprave. Decentralizacija se odvijala u dva pravca, u pravcu kolektivnog radničkog samoodlučivanja i u pravcu policentričkog sistema republičko-pokrajinskih država (Bilanđžić, 1985).

Krajem šezdesetih godina postaje jasno da se autoritarno vođena, centralizirana i hijerarhijski organizirana komunistička partija ne može automatski preobraziti u sistem radničke demokracije. Institucionalne promjene su, nasuprot tomu, otvorile prostor birokratizaciji: vertikala između uprave poduzeća, odnosno radničkog savjeta, i savezne državne uprave načičkana je administrativnim instancama, koje međusobno komuniciraju putem papira. Promjene u pravcu birokratskog policentrizma postaju djelotvornima, dobivajući čvrst oslonac u republičkim i pokrajinskim rukovodstvima. U Jugoslaviji se radi o aparatu koji svoj očigledan manjak legitimnosti nadoknađuje rješavanjem »nacionalnog pitanja«. To se može zapaziti na promjenama u ideološkom govoru. U njemu se potiskuje radničko samoupravljanje, a na njegovo mjesto dolazi pitanje ravnopravnosti naroda i narodnosti — ovdje to znači federalnih jedinica. Ključ za takvu strategiju nalazi se u kvotnom sistemu partijske nomenklature. Kvotni sistem se iz partije proširio na rukovođe i upravljačke grupe u sredinama s nacionalno i etnički mješovitim stanovništvom, dok se u Saveznoj skupštini odlučuje prema načelu pariteta delegacija federalnih jedinica. Takav potez imao je vrlo značajne učinke i u ideologiji i u politici. Ako se radnička klasa ne može osloboditi okova industrijske proizvodnje, onda se možda mali narodi mogu konačno dočepati svojih nezavisnih država?

Ideološki se načelo društvene jednakosti preobražava u načelo jednakosti među oligarhijama, koje operiraju s mjerilima raspodjele i alokacije resursa, polazeći od pariteta ili kvotnog sistema. Takvo balansiranje moći imalo je povoljnog utjecaja na raspoloženje stanovništva u federalnim jedinicama koje u prošlosti nisu stvorile samostalnu državu. Također valja pretpostaviti, da su tako amortizirane tradicionalne nacionalističke tendencije. Njima sasvim odgovaraju čvrste međurepubličke granice, koje nisu uspostavljene još samo u vojsci i vanjskoj politici. Prisustvujemo osmozi između »birokratskog« i »građanskog« nacionalizma.

Politički učinak takve partijske strategije, gdje ona postaje svojevrsan menadžer jednog sistema višestrukog nacionalizma, još je zanimljiviji od ideološkog učinka. Osamdesetih godina, nekad monolitna partija i centralizirana država pretvaraju se u osam gotovo nezavisnih organizacija međusobno vezanih konsenzusom. Autoritet partijskog (CK SKJ) i državnog vrha (Predsjedništvo i SIV) sve više se svodi na funkciju koordinacije; centralne odluke o bilo kojem važnom pitanju sve više poprimaju nelogičan sadržaj. Takva situacija plod je zatvaranja federalnih jedinica, čije političke elite učvršćuju svoje

veze s lokalnim privrednim i kulturnim elitama. Time se upotpunjuje sistem moći koji uvijek ima tri dijela: politički autoritet, ekonomsku moć i kulturu shvaćenu kao izvor legitamacije za sistem moći.

Sadašnji federalni sistem predstavlja novost u jugoslavenskoj povijesti, ali iz njega ne dolaze stvaralački impulsi. Proizašao je iz partijske nomenklature, koja opet svoje porijeklo vuče iz anakronog mehanizma (re)distribucije. On podsjeća na funkciju birokratskog aparata u azijskim predindustrijskim društvima. Njihova logika raspodjele zanemarila je ekonomski razvoj društva, a oslonila se na krutu vlast, glomaznu administraciju i provincijski kulturni mentalitet. Najvažniji efekat takvog sistema je proizvodnja i obilata reprodukcija parazitskog sloja društva. Osujećene su tehničke inovacije, kulturne promjene, ideološke rasprave i društveni sukobi, što je omogućilo nesmetanu penetraciju zapadnog kapitalizma.

Najvažnija posljedica anakronističkog funkcioniranja općeg sistema raspodjele u jugoslavenskom društvu jesu tzv. »nacionalne ekonomije« (Ocić, 1983). One ne stvaraju samo autarkičnu privredu prema načelu da »svatko ima sve«, već pogoduju i daljnjem stvaranju lokalnih autarkičnih sistema unutar svog prostora. Tako nastaje pogodan teren za segmentaciju društva — mnoštvo nezavisnih lokalnih jedinica s autonomnim lokalnim oligarhijama (»malim bogovima«), što je u skladu s predindustrijskom matricom balkanskog prostora.

Ambicija stvaranja modernih nacija, te jednog originalnog multinacionalnog društva na osnovi političke logike, predstavlja čistu iluziju. Historičari bi mogli mnogo toga reći o lošoj sudbini društava prekrajanih za »zelenim stolom«. Sociolozi mogu reći da se politička logika diobe moći i zatvaranja sistema sudara s modernom ekonomskom logikom ekspanzije proizvodnje i podsticanja inovacija, tj. da birokratski aparati mini-država postavljaju okove razvitku proizvodnih snaga. Ekonomisti mogu, možda najuvjerljivije od svih ostalih stručnjaka, pokazati prednosti transnacionalnih poduzeća u odnosu na zaštićena i tetošena nacionalna poduzeća. Filozofi povijesti mogu, napokon, obrazložiti važnost spontanih društvenih pokreta koji daju nužan impuls »odozdo« društvenim promjenama i udahnuju »dušu« nacijama, klasnim udruženjima, međunacionalnim susretima ljudi te međunarodnim ustanovama koje štite osnovna ljudska prava.

SOCIJALNA STRUKTURA I NACIONALNO-ETNIČKI ODNOSI U SR HRVATSKOJ

Ako nacionalizam nužno proizlazi iz postojeće strukture društva, postavlja se pitanje u kakvoj su vezi nacionalizam i strategije društvenih klasa, odnosno njihovih fragmenata, kao i kakve su njihove uloge u održavanju društvenog poretka?

Višestruki nacionalizam u suvremenom jugoslavenskom društvu nastao je spajanjem policentriranog političkog sistema s prigušenim nacionalizmom društvenih elita u federalnim jedinicama (Kuvačić, 1971; Katunarić, 1986). Iako se tipovi nacionalizma međusobno razlikuju zbog neujednačenosti razvitka federalnih jedinica (Katunarić, 1982), postoje u svim nacionalizmima neka za-

jednička a ujedno bitna obilježja. Ona omogućuju jedinstvenu definiciju nacionalizma. Bitna crta nacionalizma jest utvrđivanje *granica* između nacija i etničkih grupa (Mežnarić, 1981), odnosno republika i pokrajina. Nacionalizam je stav koji izražava *težnju ka učvršćenju ili proširenju jezičnih, vjerskih, obrazovnih, privrednih, političkih i, najzad, vojnih granica između vlastite nacije ili etničke grupe u odnosu na druge*. S obzirom na strukturu društva, nacionalizam povezuje strateške funkcije triju društvenih elita, kao sastavnih dijelova gornje, vladajuće klase. To su politička, privredna i kulturna elita. Te elite »personificiraju« osnovne dimenzije moći: državni monopol (nad silom), privredni potencijal i kulturno znanje (interpretativni primat na kolektivnu memoriju nacije ili etničke grupe). Karakter nacionalizma određen je međusobnim odnosima između elita.

U zapadnim društvima stupanj međusobne nezavisnosti elita značajno je veći nego u istočnim društvima, a elite su i različito rangirane. U prvim društvima dominira privredna elita. Ona operira na slobodnom tržištu kapitala u zemlji i inozemstvu. Njezin nacionalizam je bio jači u prošlosti nego danas, u doba transnacionalnih kompanija, tako da su pravi nosioci nacionalizma politička i kulturna elita. Ekonomski transnacionalizam stvorio je kompromis s nosiocima tradicionalnog političkog i kulturnog nacionalizma, kao čuvarima domaćeg terena, gdje kapital, ipak, uvijek ima svoje najsigurnije uporište.

U istočnim društvima politička elita izrazito dominira nad ostalima, što uvjetuje autarkičnu prirodu nacionalne ekonomije. Kao i u drugim obilježjima i ovdje jugoslavenski slučaj donekle odudara od tipičnog istočnog sistema. U republikama — prije svega Sloveniji, Hrvatskoj i donekle Srbiji — privredne elite više nisu strogo podređene političkim elitama. To se može objasniti razvojem situacije nakon federalizacije sistema. Republike koje se upinju da dokažu kako je izlaz iz krize moguć bez ponovne centralizacije, moraju se osloniti na svoje privredne elite, jer je ekonomska baza ipak glavni izvor moći republike i osnova razvoja. Logično je očekivati da će relativno osamostaljene privredne elite kreirati jedinstveni jugoslavenski privredni prostor, kako bi uspješno razvijale svoje poslovanje; ali racionalnost političkih i kulturnih elita u njihovim republikama ne mora se razvijati u tom pravcu (kao što pokazuje i evropski primjer). Međutim, privredne elite nerazvijenih dijelova zemlje, uključujući rukovodioce »političkih tvornica« i ostalih promašenih investicija u razvijenim dijelovima zemlje, ne vide u takvim akcijama svoj interes. Njima više odgovara etatistički sistem koji štiti ekonomsku neracionalnost i dijeli privilegije u skladu s nomenklaturom (Sekulić, 1983).

Što je, najzad, s nacionalizmom donjih društvenih strata — donjeg dijela srednje klase, radništva i seljaštva? Ako se pod nacionalizmom ne razumijeva utopistička ideja populizma o patrijarhalnom »narodu« kao nosiocu težnje k društvenoj jednakosti (tradicije Kreka, Radića i Markovića realpolitički likvidirane u predratnoj državi i kulturno apsolvirane ironičnim poantama Kocbeka, Krleže i Crnjanskog), onda nacionalizam donjih strata može biti samo kopija nacionalizma gornje klase, ali nejasno i nedosljedno izražena u odnosu na referentni okvir. To je karakteristično i za druge izraze društvene svijesti donjih strata (Županov, 1985). Istraživač se često nalazi pred problemom kako interpretirati konfuzne »vrijednosne orijentacije« ljudi koji nisu dovoljno

obrazovani ili informirani o politici, ideologiji i religiji. Slično je s ispitivanjem stavova o naciji. Razlog leži u činjenici da većini ljudi *ideologija nije važna kao životni orijentir ni kao sredstvo za stjecanje društvenog položaja*. Nijedna ideologija gornje klase ne nalazi u narodu svoj siguran teren. Da bi se nametnula kao zajednička ideologija, ona mora osjećaj osobne nesigurnosti i socijalne ugroženosti u nižim stratama kanalizirati u okolinu, uvjeravajući, prešutno ili otvoreno, da krivnju za loše stanje snosi druga strana. Nacionalizam je kao ideologija imao u tomu uspjeha i još uvijek ga ima, ali taj uspjeh ne valja precjenjivati, pogotovo ne onda kada većina ljudi počinje shvaćati da od takve ideologije nema koristi.

Položaj nacionalnih i etničkih grupa u društvenoj strukturi

U istraživanju socijalne strukture u SR Hrvatskoj u 1984. god., varijabla nacionalne i etničke pripadnosti križana je s nizom varijabli strukturalne, bihejvioralne i kulturalne prirode. Križanje sa strukturalnim varijablama pokazuje da li ima elemenata »etničke stratifikacije« (Shibutani, 1969; Noel, 1971) u ovoj republici. Dobiveni su slijedeći rezultati.

Nacionalne i etničke grupe¹ raspršene su u društvenim slojevima uglavnom podjednako, što se osobito opaža kod glavnih grupa — Hrvata, Srba i neutralne grupe »Jugoslavena« (izuzetak čine Muslimani, koji se većinom nalaze u sloju nekvalificiranih radnika, te Romi u sloju obrtnika) (tab. 1). To je opći ali i najpouzdaniji pokazatelj stupnja etničke stratifikacije. Pojave etničke stratifikacije nema tamo gdje je najosjetljivije mjesto, a to je splet odnosa između Hrvata, Srba i »Jugoslavena«.

Tabela 1.

DRUŠTVENI SLOJEVI I NACIONALNO-ETNIČKA PRIPADNOST (U %)

	Hrvati	Srbi	Muslimani	Jugoslaveni	Slovinci	Albanci
Politički rukovodioci	71,8	17,7	0,2	8,2	6,2	—
Privredni rukovodioci	76,3	12,5	0,3	8,6	0,8	—
»Sistemska inteligencija	72,5	11,9	0,7	10,5	0,2	—
Stručnjaci	77,7	7,5	0,3	10,8	0,5	—
VKV i KV radnici	66,8	13,7	0,2	16,6	0,2	0,2
NKV radnici	64,4	18,4	6,0	9,7	0,5	—
Obrtnici	74,7	5,8	2,0	12,1	0,5	3,5
Seljaci	83,7	11,2	—	2,7	—	0,2

Što pokazuju specifičniji pokazatelji? Nacionalne i etničke grupe su podjednako i srazmjerno podijeljene prema gradskim, seoskim i mješovitim naseljima (izuzev Crnogoraca koji su kao ispitanici svi nađeni u gradovima) (tab. 2). Dakle, nema značajnih razlika između grupa u krupnoj, društvenoj podjeli rada.

¹ Zbog premalog broja ispitanika u kvotnom uzorku, analizirani podaci za grupe, izuzev Hrvata, Srba i »Jugoslavena«, stavljeni su u zagrade. To znači da se podaci ne mogu smatrati reprezentativnima za dotične etničke grupe, ali se mogu uzeti u obzir kao prva orijentacija za daljnje istraživanje obilježja grupa, a neki podaci pak čine mi se karakterističnim za pojedine grupe što je u daljnjem tekstu i naznačeno.

U ovom (kvotnom) uzorku Srbi i »Jugoslaveni« (te. Crnogorci) natproporcionalno su, u odnosu na svoj udio u stanovništvu, članovi SK (dok je članstvo ostalih grupa blago ispodproporcionalno) (tab. 3). Međutim, udio grupa u sloju političkih rukovodilaca, s obzirom na hijerarhiju funkcija od općine

Tabela 2.
NACIONALNO-ETNIČKA PRIPADNOST I TIP NASELJA

	Gradsko	Mješovito	Seosko
	71,5	8,8	19,7
Hrvati	72,2	72,6	77,2
	71,4	10,0	18,6
Srbi	15,5	17,9	15,7
	72,5	9,8	17,6
Muslimani	1,6	1,8	1,6
	79,3	8,0	12,7
Jugoslaveni	5,3	4,4	3,3
	87,5	12,5	
Slovinci	1,2	1,5	—
	100,0		
Crnogorci	0,8	—	—
	90,9	9,1	
Albanci	0,4	0,4	—

Tabela 3.
NACIONALNO-ETNIČKA PRIPADNOST I ČLANSTVO U SK

	Član SK	Bivši član	Ne-član
	37,4	3,7	58,9
Hrvati	67,9	60,6	78,1
	56,0	6,5	37,4
Srbi	21,9	23,4	10,7
	19,6	13,7	66,7
Muslimani	0,8	5,1	2,0
	44,0	6,0	50,0
»Jugoslaveni«	5,3	6,6	4,4
	40,6		59,4
Slovinci	1,0	—	1,1
	77,8		22,2
Crnogorci	1,1	—	0,2
		18,2	81,8
Albanci	—	1,5	0,5

do republike, više je ujednačen (izuzev kod Slovenaca) (tab. 4). Kada je riječ o političkim rukovodiocima, valja istaknuti da je to društveni sloj koji je u anketi izrazio najveću privrženost prema regiji, odnosno kraju u kojem se nalazi njihovo mjesto rođenja (tab. 5). Crta »mentalnog« lokalizma vjerojatno je uvjetovana kadrovskom politikom u kojoj je vrlo važna podrška koju političar mora imati u svojoj »bazi«, a ova se obično podudara s partijskom organizacijom u rodnom kraju (opće je poznato da se na osnovi lokalne pripadnosti prave neformalne grupe — »klanovi« — u političkim rukovodstvima). S druge strane, privredni rukovodioci i obrtnici najmanje izražavaju lokalnu pripadnost, što vjerojatno ukazuje na udio ekonomske racionalnosti u njihovu društvenom mentalitetu. Stručnjaci, pak, iskazuju prilično jak lokalizam, pa se valja prisjetiti službenih kampanja protiv velikog broja nezaposlenih stručnjaka koji neće da prihvate posao u provinciji, tj. izvan gradova u kojima su se rodili i/ili školovali. Pretpostavljam da je relativno jak osjećaj lokalne privrženosti u populaciji jedan oblik izražavanja etničke svijesti. Kao indikator on bolje mjeri etnocentrizam od odgovora koji bi bili dobiveni na osnovi direktnih pitanja o naciji i nacionalizmu.

Tabela 4.

NACIONALNO-ETNIČKA PRIPADNOST POLITIČKIH FUNKCIONERA NA TRI RAZINE POLITIČKE HIJERARHIJE

	Razina općine	Razina zajednice općina	Razina republike
Hrvati	72,7	79,3	69,5
Srbi	21,4	13,8	24,8
Muslimani	0,5	—	—
»Jugoslaveni«	2,3	1,7	1,9
Slovinci	—	1,7	1,9

Tabela 5.

DRUŠTVENI SLOJEVI I STUPANJ PRIVRŽENOSTI RODNOM KRAJU

	Mjesto rođenja	Kraj ili regija rođenja	Sadašnje mjesto boravka	Sadašnji kraj boravka	Nešto treće ili mjesto otprije	Ostalo
Politički rukovodioci	31,7	42,2	17,9	1,1	6,0	0,4
Privredni rukovodioci	38,1	30,1	22,0	3,5	2,4	0,7
»Sistemska« inteligencija	43,1	30,0	15,0	3,4	5,2	1,1
Stručnjaci	49,6	30,6	12,0	2,1	3,2	—
Službenici (SSS)	51,2	23,3	17,8	2,8	2,8	0,7
VKV i KV radnici	45,5	32,1	15,1	1,7	1,3	2,0
NKV radnici	51,8	29,0	12,9	3,3	—	1,3
Obrtnici	45,9	25,5	22,4	2,4	1,7	0,3
Seljaci	59,8	30,2	6,9	0,9	—	0,3

Ukupno uzevši, nacionalne i etničke grupe široko su raspršene u stratifikacijskoj piramidi društva SR Hrvatske. Po svemu sudeći, to je rezultat sistematskog djelovanja partijske nomenklature. Načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti prilično je uspješno implementirano. Gdje je onda izvor nacionalizma? Tko, ili što, inducira napetosti i sukobe na nacionalnoj osnovi? Očigledno je da odgovor valja tražiti u metateoriji socijalne strukture, odnosno u meta-sferi društva — a to je sistem moći.

Društveno ponašanje nacionalnih i etničkih grupa

Varijable društvenog ponašanja razvrstao sam u tri reda: varijable jezičnog (govornog) izražavanja, varijable očekivanog ponašanja u kriznim situacijama i varijable poželjnih obilježja za ispitaniku socijalno bliske ljude. Te varijable služe kao neke indicije o karakteru društvenih mreža u kojima ispitanici žive: u kojoj mjeri su mreže usredotočene na obitelj, u kojoj su mjeri zatvorene prema vani, te na kakvim su vrijednosnim implikacijama zasnovane — koliki je stupanj tradicionalizma izražen u društvenom ponašanju nacionalnih i etničkih grupa?

Većina ispitanika, u svim grupama, u privatnom životu govori lokalnim govorom, dok je na radnom mjestu slična situacija. Na radnom mjestu nešto je povećan postotak onih koji se služe standardnim jezikom, ali uglavnom ne prelazi 50% (tab. 6). Stupanj dijalektalnosti govora na radnom mjestu vjerojatno više zavisi od funkcionalnih karakteristika radnog mjesta, budući da npr. komunikacija među radnicima u industrijskom pogonu i među rukovodiocima ili stručnjacima, koji se mnogo više služe telefonom i komuniciraju na veće daljine, ima različite jezične zahtjeve. Dakle, jezično ponašanje nema nacionalno i etnički specifična obilježja.

Obrasci očekivanog ponašanja u kriznim situacijama vrlo su slični u svim grupama. U slučaju bolesti, ogromna većina ispitanika obratila bi se za pomoć bračnom drugu ili rodbini. U slučaju problema na poslu većina bi se obratila kolegama na poslu (tab. 7). (Izuzetke čine Muslimani, koji se u oba slučaja u manjoj mjeri od ostalih oslanjaju na bračnog druga, dok, suprotno njima, Albanci i Slovenci u slučaju problema na poslu najviše pomoći očekuju od svojih bračnih drugova!) Ti podaci ukazuju na različite oblike prelamanja tradicionalnog i modernog ponašanja. (Kod Muslimana je vjerojatno bračni partner u manjoj mjeri nego kod ostalih grupa i socijalni partner u slučaju krize. Al-

Tabela 6.

NACIONALNO-ETNIČKA PRIPADNOST I GOVOR NA RADNOM MJESTU

	Dijalektani govor	»Miješani« govor	Standardni govor	Drugo
Hrvati	22,9	30,3	46,7	0,1
Srbi	22,5	23,5	53,4	0,6
Muslimani	23,5	29,4	43,1	3,9
»Jugoslaveni«	22,1	29,0	46,9	2,1
Slovenci	9,4	43,8	46,9	—
Crnogorci	11,1	22,2	66,7	—

Tabela 7.

PONAŠANJE NACIONALNO-ETNIČKIH GRUPA U SLUČAJU PROBLEMA NA POSLU (KOME BI SE OBRATILI ZA POMOĆ)

	Bračni drug	Rodbina	Susjedi	Prijatelji	Kolege s posla	Ostalo
Hrvati	39,8	6,5	1,8	14,0	44,0	6,6
Srbi	32,1	4,1	1,4	12,5	54,8	4,9
Muslimani	29,4	9,8	2,0	9,8	54,9	2,0
»Jugoslaveni«	38,7	5,3	0,7	18,0	39,3	8,0
Slovinci	53,1	—	—	9,4	46,9	3,1
Crnogorci	50,0	5,6	—	33,3	33,3	5,6
Albanci	72,7	9,1	—	9,1	18,2	18,2

banci su pak skupina koja se uglavnom bavi privatnim porodičnim obrtom, u koji je uključen i bračni drug, tako da on postaje i najozbiljniji socijalni partner u krizi. Dočim, kod Slovenaca visoki stupanj povjerenja u bračnog druga vjerojatno označava viši stupanj emancipacije bračnog partnera, tj. u prvom redu njegovu ekonomsku nezavisnost iz koje proizlazi i pružanje podrške ugroženom partneru.) Ukoliko se ovi podaci uzmu kao indikatori karaktera socijalnih mreža, može se zaključiti da su one (izuzev kod Albanaca) moderne, tj. dvostruko fokusirane, u obitelji i na poslu. Na taj način se stvaraju karakteristične jedinice društvene strukture industrijskih zemalja (Marsden-Lin, 1983).

Na pitanje, koja obilježja najviše cijene kod bračnih drugova (drugarica), ogromna većina ispitanika najviše bira dva obilježja: »moralne vrline« i »isto ili slično gledanje na život« (tab. 8). Ta dva obilježja su najneutralnija među ponuđenim obilježjima u anketi, što znači da su socijalno najmanje selektivna a istodobno najuniverzalnija. (U jednom slučaju donekle odstupaju Slovenci koji u većoj mjeri od drugih cijene obrazovanost, kao obilježje bračnog druga.) Od manje spominjanih obilježja selektivnog karaktera, najviše su birani »bliška ideološka orijentacija« te »spretnost i snalažljivost«, prema smislu vrednota partijnosti (ili sektaštva) i vrednota utilitarnosti. Sudeći po odgovorima, ispitanici su nastrojani univerzalistički, a vrlo malo ekskluzivistički. Stoga se nameće pitanje zašto se ljudi u realnim situacijama drugačije ponašaju, zašto se npr. smanjuje broj mješovitih brakova u Jugoslaviji (Petrović, 1986)? Objašnjenje valja tražiti u činjenici da se u odlučnim trenucima — započinjanju novog životnog ciklusa, donošenju važnih odluka i kriznim situacijama — aktiviraju regresivni obrasci ponašanja, a ne inovativne težnje i spontani impulsi. Umjesto takvih težnja, stari sociokulturni okviri ponašanja neminovno bivaju prožeti općom atmosferom u društvu, koju u krajnjoj liniji stvara sistem moći, tražeći najadekvatniju kulturnu formulu za razvijanje svoje status quo strategije upravljanja društvom. Zbog toga, stavove u anketi ne smatram samo proizvodom svjesnog falsifikata, racionalizacije od strane ispitanika, gdje oni tobože taje svoja »prava« osjećanja nepovjerenja i zaziranja od drugih ljudi. U većini slučajeva, radi se o objektivnoj slici iskrenih osjećaja, koje

Tabela 8.

POŽELJNA OBILJEŽJA BRAČNOG DRUGA

	Obrazo- vanje	Nacional- nost	Bogatstvo	Vjero- ispovijest	Ljepota	Moralne vrline	Bliska ideološka orijentacija	Spretnost i snalaž- ljivost	Slično gledanje na život	Ostalo
Hrvati	10,0	4,0	0,6	3,0	14,7	88,1	18,5	18,1	64,1	0,9
Srbi	6,1	1,2	1,0	0,4	17,4	91,0	22,3	19,2	64,0	1,2
Muslimani	2,0	2,0	2,0	3,9	15,7	86,3	9,8	15,7	62,7	5,9
»Jugoslaveni«	8,7	—	2,7	0,7	14,7	85,3	14,7	22,7	67,3	2,0
Slovenci	21,9	3,1	—	—	6,3	78,1	15,6	12,5	78,1	—
Crnogorci	16,7	—	—	—	5,6	94,4	44,4	11,1	77,8	—
Albanci	—	36,4	—	—	18,2	81,8	9,1	—	54,5	—

mehanizmi društvene represije u realnim situacijama uklanjaju i zamjenjuju negativnim osjećajima, nesigurnošću i strahom. Otvorenost prema okolini koju nastanjuju drugi narodi je, u najmanju ruku, podjednako prisutna težnja kod ljudi, kao i zatvorenost: sistem pak favorizira onu stranu ljudske prirode koja više doprinosi njegovoj stabilnosti (Kosik, 1983).

Izražavanje socijalne distance

Prethodna tvrdnja može biti i polazna pretpostavka u analizi podataka o socijalnoj distanci. Kao mjerni instrument, upotrebljena je jedna varijanta Bogardusove ljestvice (Bogardus, 1967; Owen, Eisner and McFaul, 1981).

Na pitanje, s kojima bi od navedenih nacionalnih i etničkih grupa radili, ispitanici su u većini slučajeva odgovorili da im pitanje nije značajno i nisu preferirali nijednu grupu.

Od ispitanika koji su pozitivno odgovorili na pitanje, komentirat ću samo odgovore Hrvata, Srba i »Jugoslavena«. Hrvati i »Jugoslaveni« najčešće biraju pripadnike svojih grupa, dok Srbi najčešće biraju »Jugoslavene« (i neke druge grupe također stavljaju »Jugoslavene« na prvo mjesto). Pored toga, zanimljivo je da Srbi otprilike podjednako biraju Srbe i Hrvate, kao svoje poželjne partnere.

Kako objasniti privlačnost kategorije »Jugoslavena«? Imajući na umu javne polemike koje je ta kategorija izazvala nakon popisa stanovništva 1981., ovdje njezina uloga djeluje umirujuće. Ona je posrednička i neutralna. I Hrvati, kao većinska grupa, vrlo je često biraju kao poželjnog partnera, a sličan je odnos »Jugoslavena« prema Hrvatima (tab. 9). Popularnost »Jugoslavena« u ovoj anketi uvjetovana je patriotskom konotacijom, budući da se ne radi o nacionalnoj ili etničkoj grupi. Drugim riječima, to je kategorija društvenog identiteta prema kojoj se izražava *najmanje društvenih predrasuda*. Jugoslavenstvo obilježava onu razinu kolektivnog identiteta koja *ne potire druge razine kolektivnog identiteta*, što se uklapa u Allportovu opću teoriju društvenih identiteta individue, kao niza koncentričnih krugova (Allport, 1954). To znači, da u ljudskom emocionalnom i spoznajnom projektu *ima mjesta za različite oblike grupne pripadnosti*: na primjer, onaj koji preferira Hrvate, ne mora isključivati Srbe i zazirati od jugoslavenske pripadnosti.

Tabela 9.

NAJPOŽELJNIJI PARTNERI U RADU

	Albanci	Crnogorci	Hrvati	»Jugo- slaveni«	Muslimani	Slovinci	Srbi
Hrvati	0,6	7,2	24,3	16,3	1,1	9,9	5,7
Srbi	—	2,0	8,7	21,5	0,7	5,2	8,1
Muslimani	—	6,3	8,3	31,3	6,3	6,3	4,2
»Jugoslaveni«	0,5	1,3	6,1	26,1	1,1	5,3	3,7
Slovinci	—	—	30,8	15,4	—	46,2	—
Crnogorci	—	—	—	—	—	13,3	—
Albanci	6,3	—	25,0	25,0	—	—	6,3

Nemam namjeru da etički idealizam namećem kao interpretativno rješenje nasuprot moralnoj hipokriziji kojom je zacijelo prožeto praktično iskustvo većine ljudi. Hoću naglasiti, da etnocentrizam, kao *isključiva* preferencija, nema nikakvu etičku vrijednost. Etnocentrizam proizvodi moralnu konfuziju i služi kao kulturni oslonac sistema moći. To je u biti antiantropološki projekt koji se putem moralne hipokrizije, prividnog prihvatanja općevažjećih normi zajedničkog života, pokušava uzaludno usaditi u čovjeka kao njegova trajna orijentacija. Onaj koji je netrpeljiv prema drugim grupama, netrpeljiv je i prema pripadnicima vlastite grupe; samo što to ovdje izražava (i racionalizira) na drugi način. Kao što objašnjava systemska teorija, postavljanje granice sistema u odnosu na okolinu, samo je jedno od postavljanja mnogih granica *unutar* sistema (Luhmann, 1985). Tradicionalni marksizam je lakonski izrazio sličnu sumnju tvrdnjom da je nacionalizam ideologija vladajuće klase, tj. da oni koji hoće prevlast prema vani već vladaju iznutra: danas je izvjesno da nacionalizam ili etnocentrizam prihvaćaju i »imitatori« vladajuće klase u nižim stratama, uključujući radničku klasu (Bonacich, 1972). Prodirući u motivacionu strukturu ličnosti, etnocentrizam ljudska nezadovoljstva i sukobe pretvara u poluge vlasti. Ova se priklanja čas jednoj čas drugoj strani u sukobu. Na osnovi etnocentrizma postaje nemoguće rješavati sukobe. Nasuprot tome, sukobe se neprestano proizvodi, a vlast se nameće kao vječni arbitar i zaštitnik.

Takve činjenice upućuju na izgradnju jedne alternativne teorije koja stoji »ukoso« s obzirom na dosadašnja dihotomna shvaćanja društvene strukture: o odnosu između Erosa i Thanatosa. Prvi princip projektira životni prostor za sve ljude, a drugi gradi prostor pregrađivan zidovima, ispunjen mržnjom i upravljan samodestrukcijom. Socijalni senzibilitet eroskog prostora tvore koncentrični krugovi putem kojih se rasprostire čovjekova težnja prema drugim ljudima, komunicirajući vodoravno. U tanatotičkom prostoru senzibilitet se razbija o zidove, komunicirajući uvis, po vertikali. Prema tome, etičko pitanje je i antropološki presudno, budući da postaje izraz nužde izgrađivanja komunikativnijeg društvenog prostora. To je i glavni egzistencijalni problem jugoslavenskog društva.

ZAKLJUČCI

1) Nacionalno i etničko pitanje danas, pri kraju dvadesetog stoljeća, izraz je zgušnjavanja sistema moći u heterogenom društvenom prostoru.

2) U istočnim socijalističkim društvima, nacionalna i etnička pitanja postaju točke preobrazbe vladajuće ideologije u skladu s promjenama privrednog i političkog sistema, koja nalažu veću autonomiju perifernih u odnosu na centralne društvene elite. To je pandan preobrazbi konzervativne ideologije u zapadnim društvima koja traži pouzdanu točku ravnoteže između transnacionalnih privrednih sistema i autonomije nacionalnih država Evrope i Azije. U stvari, radi se o pomacima u američkoj i sovjetskoj ideologiji, što se široko odražava u njihovim domenima u svijetu.

3) Višestruki nacionalizam u jugoslavenskom društvu predstavlja izrazit primjer preobražaja ideologije koju je nosila centralna elita u cilju policen-

tričkog širenja moći, što djeluje kao korisna ali krivotvorena zamjena za izvorni ideološki projekt socijalne jednakosti. Ako bi donje društvene strate u federalnim jedinicama prihvatile nacionalizam kao svoju ideologiju, onda bi partija trajno opstojala u ulozi dvostrukog posrednika, onog koji istovremeno potiče i stišava strasti, povezujući izlomljene jedinice sistema u cjelinu. Međutim, takav model integracije je rizičan, budući da počiva na nepouzdanju pretpostavci da je sfera moći nezavisna od društvenih procesa.

4) Rezultati istraživanja o odnosima između nacionalnih i etničkih grupa u Hrvatskoj, području koje je u prošlosti bilo opterećeno međunacionalnim sukobima, pokazuju da nacionalizam nema čvrstog korijena u strukturi, ponašanju i interkulturalnim percepcijama nižih društvenih slojeva. Iako ostaje sumnja da je oko 60% ispitanika na pitanja o socijalnoj distanci konformistički izbjeglo svoje »prave« odgovore, ni postojeći odgovori ne mogu se smatrati »lažnima«, budući da netrpeljivost prema drugima nije trajna ili iskonska karakteristika ljudi.

5) Činjenica da ne postoji konkluzivna evidencija o prihvaćenosti nacionalizma u narodu, ukazuje na proturječan karakter ljudskih težnji na osnovi kojeg je *moгуće* izgraditi komunikativnije odnose unutar i preko granica nacionalnog prostora. Pri tom iskrsava sistem moći kao fundamentalni problem društva.

6) Problem moći valja objašnjavati na metaempirijskoj razini. Težnja među društvenim elitama da uz podršku donjih strata stvore nekoliko zatvorenih nacionalnih sistema unutar jugoslavenskog društva, proturječi njihovoj osnovnoj ambiciji, a ta je dobivanje solidne osnove za svoju moć: autarkizacija privrede i pad životnog standarda stanovništva potkopavaju konsenzus na osnovi nacionalizma. Privredna racionalnost nalaže otvaranje republičkih granica i preuređenje odnosa između jugoslavenskih privrednika, na jednoj strani, i teritorijalnih političkih i kulturnih elita, na drugoj strani, prema evropskom uzoru (privredno povezivanje zemalja Zajedničkog tržišta s neutralnim i nesvrstanim zemljama). Međutim, postoji i dublja, etička racionalnost jugoslavenske integracije. Ona proizlazi iz spontanosti težnji stanovništva koje hoće uskladiti svoje osjećaje pripadnosti naciji s privrženošću domovini, artikulirati ekološku svijest nasuprot katastrofističkoj, slobodno se kretati i izražavati, stvarati alternativne oblike kolektivnog rada od privrede do umjetnosti i, uopće, rješavati sva ona pitanja koje je i unitaristički i multinacionalistički politokratski model životnog prostora zanemario zbog vlastite prepotencije.

7. Valja ponovo aktualizirati distinkciju između *naroda* i *nacije*, kao adekvatnu zamjenu za simboličku distinkciju Erosa i Thanatosa u ljudskoj kulturi. To otvara novi vidik za jednu sociološko-povijesnu teoriju indoevropske tradicije. Umjesto nje, ovdje iznosim jezgrovit zaključak o tome da je narod erotska kategorija a nacija tanatotička kategorija.

LITERATURA

- Arzenšek, V.: *Struktura i pokret*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984.
Barrera, M.: *Race and Class in the Southwest*, Notre Dame, London, 1979.
Bilandžić, D.: *Historija SFRJ*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

- Giddens, A.: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1981.
- Hegel, G. W. F.: *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1974.
- Katunarić, V.: »Jugoslavija kao etničko društvo«, *Sociologija*, 2—3/1982, 354—366.
- Katunarić, V.: »Sistem, klasni sukobi i kriza«, Zbornik *Suvremeno društvo i sociologija*, Globus, Zagreb, 1986, 86—101.
- Kosik, K.: *Dijalektika krize*, Mala edicija *Ideja*, Beograd, 1983.
- Luhmann, N.: *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt a/M., 1985.
- Marcuse, H.: *Covjek jedne dimenzije*, V. Masleša, Sarajevo, 1968.
- Marsden, P. V. and N. Lin (Eds.): *Social Structure and Network Analysis* Sage, Beverly Hills, 1982.
- Mežnarić, S.: »Nacionalni identitet i kriza — pokušaj tipologije procesa u međutehničkom prostoru u Sloveniji«, *Revija za sociologiju*, 3—4/1981, 167—178.
- Noel, D. L.: »A Theory of the Origin of Ethnic Stratification«, *Social Problems*, 2/1968, 157—172.
- Očić, Č.: *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije*, CK SK Srbije (interni materijal), Beograd, 1983.
- Owen, C. A., H. C. Eisner and T. R. McFaul: »A Half Century of Social Distance Research: National Replication of the Bogardus' Studies«, *Sociology and Social Research*, 1/1981, 80—98.
- Perović, L.: *Od centralizma do federalizma*, Globus, Zagreb, 1984.
- Petrović, R.: »Ethnically Mixed Marriages in Yugoslavia«, *Sociology* (Sociologija), Special Issue, New Delhi, 1986.
- Sekulić, D.: »Društveni aspekti privrednog sistema i privrednog razvoja«, zbornik *Osnovni društveni aspekti dugoročnog razvoja SR Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1983.
- Shibutani, T.: *Ethnic Stratification*, Macmillan, Toronto, 1969.
- Vlajčić, G.: »Kominternu, KPJ i nacionalno pitanje«, *Naše teme*, 3—4/1986, 405—453.
- Wilson, W.: *Power, Racism, and Privilege*, Macmillan, N. Y., 1973.
- Zupanov, J.: »Radnička klasa i društvena stabilnost«, *Kulturni radnik*, 5/1985, 1—20.

Vjeran Katunarić

System of Power, Social Structure and National Question

The author considers concepts of national and ethnic as phenomenon of social power and he concludes that multiple nationalism in Yugoslav society was result of the merger of polycentric political system with subdued nationalism of social elites. Using empirical data, the author makes research of: the existence of »ethnic stratification« (which has not been discovered); behaviour of national and ethnic groups (there are no deep roots of nationalism in the structure, behaviour and intercultural perceptions of lower social strata); expression of social distance (the attractiveness of category of Yugoslavs was found out using adapted Bogardus scale, what means that there are no signs of deeper nationalistic confrontation). The author actualizes the difference between ethnicity and nationality; ethnicity is an erotic category, but nationality is a thanatotic category.